

RYSSBERGETS HEMLIGHETER PÅ SPÅREN
(förkortat efter Finsk Tidskrift h 9 1985)

Få historiska situationer i Österbottens historia har lämnat så mycket muntlig tradition och så lite skriftliga dokument och materiella minnen som Stora Ofreden, 1714-21.

Man minns en tid, då den svenska administrationen hade säckat ihop, folk hade rymt över Kvarken, till skogs, bortförts till fångenskap i Ryssland eller hade dödats.

Tsar Peter den stores order löd, att "förtära (förstöra) Ostrobothniens krafter, och den kom ställvis att förverkligas ordagrant: all materiell kultur lades i aska, åkrar och vägar blev för en lång tid igenvuxna och nytt folk, finner, flyttade från de inre delarna av landet till de ödelagda kustbyarna.

Trots bristen på historiska källor i Finland och Sverige ledade forskarna sällan i rysk litteratur. Det finns där verkligen intressanta och unika uppgifter, som i ryssen Myslajevskijs analyserande verk om tsarens krigståg i Finland.

De uppgifterna har kommit till nytta för de maritimarknologiska forskningar som under de senaste åren har bedrivits i Närpes skärgård.

Svenska Litteratursällskapet i Finland gav år 1924 ut ett digtverk "Historiska sägner" nummer II 2 i den omfattande serien "Finlands svenska folkdiktning", som då hade utgivits under ett par årtionden.

Till denna andra del hör de historiska sägnerna från Stora Ofredens tid.

Det är skäl att konstatera, att man inte har lyckats få med så många sägner från den maritimhistoriskt intressanta socknen Maxmo, endast tio stycken. Däremot har de närliggande socknarna Vörå, Oravais och speciellt Munsala kunnat bistå verket med rikligt material.

I Vörå och Oravais har man dessutom bevarat sägner som anknyter till Maxmo.

Maxmosägnerna berättar om Maxmobornas tillflyktsort, t ex på Maxmoön i Svartvik, Särkämo, Källörsgrynnan, eller om enstaka Maxmobor, som Maxmogubben, som sköt ryssar vid Guldhällan, gossen från Finne, som fördes i fångenskap och som aldrig kom tillbaka, gossen från Stagnäs, som lyckades åter-

komma från fångenskapen, m fl.

Endast i ett fall kunde sägnen anknyta direkt till föremålsfynd. I sägnen om kvinnan på Källörsgrynnan berättas om en kvinna, som under Stora Ofreden hade gömt sig undan ryssen. Hon hade gömt sin silverbägare i en skreva. Ryssarna kom i land där med en mindre båt och skulle ha tagit fast kvinnan, men hon kom undan. Sagesmannen Mickel Holm, som hade bevarat denna sägen, visste också berätta, att hans farfarsfar hade funnit sjuttio gevärskulor på samma gryna.

Allt som allt tio uppteckningar av historiska sägner i verket berättar om ryssarnas sjötåg över Kvarken till Umeå, stormen under färden och förlisningarna.

I en del sägner omnämns också årstiden och t o m förlisningsplatsen Västerskatan mitt emot Västerö i Maxmo.

Sägnerna omnämner också fartygstyper, som galeja, galeas, och antalet fartyg, visserligen ganska oenhetligt, från fem till tretton.

Dessutom anknyts till detta material en romantiserad sägen om klockaren Lars från Umeå, som avsiktligt lotsade fiendefartygen på grund (jfr Medd/MAS nr 2/82 s 22, där den betecknas som en vandringsägen)

De olika uppgifterna från olika byar i Österbotten behöver inte gälla samma haveri, men de måste onekligen avse 1714 års tåg på hösten längs den österbottniska kusten, en rekognosceringsfärd över Kvarken och till återtåget före den annalkande vintern.

Ryssberget i Maxmo, vars namn med all sannolikhet har uppkommit i detta sammanhang, nämns märkligt nog inte i de upptecknade sägnerna.

De fynd som gjorts där under många år kan förknippas dels med det nyss nämnda sjötåget med viceamiral Apraxins och generalmajor Golovins galärenheter, dels med senare sjöolyckor.

Ortsborna har under lång tid gjort enstaka fynd vid Ryssberget. Österbottens museum tog redan på 1960-talet emot ett stort antal föremål till sina samlingar. De har sedan i massvis förts till sjöhistoriska museet på Vrakholmen i Helsingfors. Endast en liten del har katalogiserats. Föremålen har inpackats hopblandade utan anmärkningar om fyndplatsen.

Blott några få föremål kan med noggrannhet dateras.

Det rör sig om tallriksskärvor från Rörstrands från år 1765. Skärvorna kan sålunda inte ha något samband med det ryska sjö-tåget 1714.

Också andra svenska föremål som en skål från Marieberg, en yxa från Västerö och koppar- och silvermynt fanns bland fynden, men de har inte daterats.

Den överlägset största delen av de föremål som bärgats, har dock maritimt ursprung: kanonkulor, bitar av gevär och delar till uniformer: som dekorerade bronsspännen och en manschett av tenn. På ryskt ursprung pekar kopparmynt och ikondelar.

Resten består av ett mycket varierat material, som kan jämföras med det som under somrarna 1983 och 1984 kommit i dagen vid dykningarna i Närpes.

Föremålen har anknytning till matlagning eller-förvaring: delar av tallrikar, tenntallrikar, tennflaskor, kopparkittlar, bronskranar, glasflaskor, lergods, fragment av krukor och krus.

I likhet med Närpesfynden är en del av föremålen från Holland. I Närpes var det muskötdeklar, s k "Amsterdamskylltar", vid Ryssberget skärvor av holländsk fajans.

Förekomsten har en naturlig förklaring i tsar Peters intresse för det holländska och inköp av bl a krigsmaterial där.

Bland fynden från sommaren 1985 fanns två synnerligen intressanta ortodoxa föremål, ett guldkors och en liten hängikon.

Korset är visserligen av värdefullare material, men ikonen är historiskt intressantare.

Hängikonen, panagia, är en ikon buren av en biskop. Modellen har varit likadan sedan medeltiden. Den består av två runda plattor, vars diameter fram till barock/rokoko var 35-55 mm, men som därefter gjordes större.

Maxmopanagians diameter är 35 mm. Tyvärr är den illa sliten. På plattorna finns olika religiösa bildmotiv.

Ikonen påträffades under dykarlägret av Jarto Tarpio.

Det andra fyndet, som gjordes av dykarna Tarja Niemi och Peter Lapveteläinen från dykarklubben Diving -80 i Jakobstad var ett guldkors på 56 mg. Korstypen kallas i ortodox tradition "blomstrande kors", eftersom det har växer, blommor eller spirande skott mellan korsarmarna.

Relieferna i korsarmarnas ändar är tyvärr helt nedslitna. Särskilda prydnader utgöres av emaljeringar och fält av markasiter(halvädelsstenar), delvis blott i fragment.

Bakgrunden till det sjötåg år 1714, som antages vara bakgrunden till fynden, ligger i den misslyckade svensk-finländska örlogsspärren vid Hangöudd.

Amiral Wattrangs fartyg fick maktlösa konstatera att de ryska galärerna 27/7 1714 kunde smita förbi. Nederlaget vid Rilax(i Ryssland Hangöudd)för schoutbynachten Nils Ehrensköld är välbekant. Efter det kallade ryssarna sina största linjeskepp "Gangut."

Den åderlätning som ryska flottan underkastades vid detta tillfälle kunde dock inte hindra dess fortsatta rörelser.

Galärflottan, enligt olika källor 70-90 fartyg, avseglade 22/8 från Åland mot nordost. Några dagar senare befann sig flottan i Nystad.

Under seglatsen norrut havererade två galärer och flera fick skador och var tvungna att bärgas till Björneborg. Huvudstyrkan ankom dock till Kristinestad i början av september. Den 7 september avseglade man härifrån och anlände till Vasa två dagar senare. 11/9 var man på väg norrut, 13/9 i Nykarleby.

Sålunda var galärflottan på Maxmo sjöområde 9-10/9 1714. Däremellan hade generalmajor Golovin fått order att segla från Vasa till Umeå med nio galärer avdelade från huvudstyrkan.

Både Apraxin och Golovin hade av tsaren fått order att segla norrut för att kartlägga kusten, stödja armén, som marscherade parallellt till lands, rekognoscera och kartlägga farleden till Umeå och vidare söderut längs den svenska kusten. Dessutom skulle de som sagt "förtära Ostrobothniens krafter."

11/9 for Golovins eskader från Vasa till Mickelsörarna och över havet till Holmön och Umeå.

Vid färden från Umeå omnämner Golovin ett antal oidentifierade öar, av vilka den viktigaste enligt honom hette "Vesterby," där fyra skampavejor(en mindre galärtyp/bröts sönder i storm. Därifrån räddade sig de fem kvarvarande fartygen bl a via Skutskär och Vesterviksskär till Vasa.

Färden fortsatte lika otursförföljd söderut. Golovin anmärker att han norr om Kristinestad, vid "Sturmskatan" såg en havererad skampaveja och en svensk skuta, av allt att döma

från Apraxins huvudstyrka.

Tsar Peters dagbok omfattar totalförlusterna vid operationerna på hösten 1714.

Generalamiral Apraxins huvudstyrka förlorade sammanlagt 11 galärer (inklusive skampavejorna), fem båtar och en slup. Atta officerare, 12 underofficerare, 180 meniga soldater (inklusive 33 grenadörer), en matros och tio civila drunknade eller försvann.

Generalmajor Golovins kommando förlorade fem galärer och fem slupar och med dem fem officerare, 60 korpraler och meniga samt nio civila.

Sammanlagt förlorade Apraxin och Golovin 285 man och 28 farkoster. Mysjlajevskij konstaterar sammanfattningsvis, att förlusterna var större än "i det häftiga slaget vid Gangut." vilket måste vara fel. Siffrorna är dock sedda ur rysk synpunkt.

Belysande för de fynd som gjorts av dykarna i Närpes och Maxmo är tsarens uppgifter om förlorade kanoner och ammunition: två tre pundare och två två pundare av brons samt två tolv pundare, en åttapundare och hela 22 tre pundare i järn. I förteckningen konstateras dessutom att "i samband med dessa händelser förlorades även betydliga mängder ammunition liksom också officerarnas och soldaternas tillhörigheter."

Ingenting har dock påträffats av själva fartygskonstruktionerna. De ryska fartygen var lätt byggda och grundgående. Vid en olycka maldes de sönder genom is och vågor. Möjligen finns metalldelar kvar, som kan påvisas vid framtida användning av metalldetektorer under vattnet. För övrigt är endast en bråkdel av det väldiga vattenområdet undersökt. Det kan t ex visa sig att fartygsdelar och last drivit ut och sjunkit på djupare vatten.

Ryssarna klassificerade sina fartygstyper på följande sätt: En galär hade vanligen 10-20 sjömän, men dessutom fanns infanteri ombord, ända upp till 500 man. Bestyckningen på en galär var ganska obetydlig, 4-8 st 6-punds kanoner eller nickhakar. Skottvidden var liten jämfört med de svenska fartygens.

Å andra sidan var manskapet betydligt större. Taktiken gick därför ut på att så snart som möjligt komma i närkamp och äntra.

På en galär fanns 16-28 bänkar med två par åror per bänk och vid varje åra 1-6 man.

De mindre fartygen blev vanligare i de nämnda sjötågen.

En halvgalär hade en besättning på 250 man, och den vanligaste typen, skampavejan eller skampavojan, hade 150 man.

Brigantinerna var ännu mindre, med endast 60 man ombord.

Ryssarnas hästgalärer hade plats för 50 hästar.

De fyrkantiga flatbottnade kanonpråmarna med två däck kunde maximalt bära 40 kanoner och dessa bogserades av andra fartyg.

Under sjötågen införlivade ryssarna även finländska och svenska fartyg, som skutor och slupar, med sin galärflotta.

Efter de stora förlusterna kompletterades flottan på så sätt att man införskrev de österbottniska skeppstimmermännen från bl a Pedersöre för att bygga nya galärer i Nystad, Björneborg och Åbo.

Pekka Toivanen/C Westerdahl

Ryska flottans
väg 1714.
efter Myschla-
jevskij

